

שנת 1948 מסמנת את ראשית הקץ של הקהילות היהודיות בעולם הערבי. הקהילה היהודית הקדומה ביותר, זו של עיראק, היתה הראשונה להתרסק, וסופה שנעלמה כליל ממפת המזרח התיכון. שנתיים בלבד ארכה פעולת ההטסה השיטתית של קהילות עיראק לישראל. שאר הקהילות היהודיות נתפרקו אף הן בעשור שתכף לכך: קהילות תימן, מצרים, סוריה רבתי והמגרב. רק במרוקו נותרו מספר קהילות זעירות עד היום. הקהילות הערביות-יהודיות האלה חיו ופרחו במזרח התיכון ובצפון אפריקה מאז עליית האסלאם ובעצם עוד קודם לכן. עם ניצחון האסלאם במאה השביעית לספירה המקובלת, נטשו אומות שלמות ועצומות שהתקיימו באזורים אלה את לשונותיהן המקוריות ואימצו, לאט אבל באפקטיביות, את הלשון הערבית. בין הלשונות שנוצחו באורח מלא או חלקי היו הקופטית והארמית. רוב עמי האזור אימצו, בנוסף לכך, את דת האסלאם, אבל לאחדות מהדתות הקודמות, ובעיקר היהדות והנצרות, התאפשר להוסיף ולהתקיים גם בתחומי שלטון האסלאם. קהילות בלתי מוסלמיות לרוב בעולם הערבית והאסלאם מצאו דרכים לדו־קיום לצד הרוב האסלאמי, אבל במרוצת הדורות השתערבו רוב רובן של הקהילות האלה בהקשר הלשוני והתרבותי.

עד מהרה נהפכה הערבית ללשון הדיבור של הערבים היהודים. הם השתמשו בלשון הזאת בחיי היומיום, בהתכתבויות אישיות ומסחריות ובכתיבה למדנית. עם זאת הילדים היהודים למדו ממוריהם עברית יותר מאשר ערבית. לפיכך כשרצו לכתוב משהו בערבית, לשון הדיבור שלהם, הם השתמשו באלף-בית העברי גם בהקשר הערבי. המסמכים הערביים-יהודיים הקדומים ביותר, בעיקר כאלה המצויים בגניזה של בית הכנסת בן-עזרה בקהיר העתיקה, נכתבו במאה התשיעית באות עברית בתעתיק בלתי שיטתי. במאה העשירית נתגבשה שיטה קבועה בכתיבת הלשון הערבית באות עברית. בשיטה הזאת נקבעה לכל אות עברית כתיבה מקבילה באות עברית, בלא להתחשב במבטא המקומי, הדיאלקטאלי, השונה ממקום למקום. כבר בימיו של ר' סעדיה גאון (864-924), מנהיגה האינטלקטואלי העליון של יהדות עיראק, היתה לערבית היהודית שיטת כתיבה יציבה. בהמשך אשוב לדון בעניינה של הערבית-היהודית, ובינתיים רוצה אני להתייחס לקשרי הספרות בין היהודים ושכניהם המוסלמים (והנוצרים-ערבים).

עם הפנמת הלשון הערבית ותרבותה, צמחו בקרב יהדות עולם האסלאם כמה מגדולי המשוררים והוגי הדעות של ימיה"ב: יהודה הלוי, הרמב"ם, רס"ג, משה אבן עזרא ורבים אחרים. הפרווה הכתובה של הללו לא רק נכתבה בערבית, אלא גם הושפעה באורח סוחף מהו־אנרים הספרותיים הערביים וממערות המונחים ושיטות העבודה המדעית של שכניהם המוסלמים. השפעת השירה הערבית של ימי הביניים אף היא מרכזית היתה בעולמם של משוררי "תור הזהב" באנדלוס ובארצות המזרח הערבי, וזאת חרף העובדה שמשורר תור הזהב כתבו בעברית דווקא. זה חל על הפרוודיה, תורת החרוז והסגנון הפיוטי בכללותו. כל אלה שאבו יסודות מהשירה הערבית הקדומה, לרבות זו הטרום אסלאמית.

לעומת זאת, בחיי היומיום, יהודי העולם הערבי דיברו ערבית שאל תוכה חדרו ביטויים עבריים וארמיים לרוב. במעין לשון כזאת כתבו היהודים בערבית, גם אם יסוד יתיר של ה"פוצחא" (כלומר הערבית הספרותית הרשמית, התקנית) שימש בכתבים ה"ספרותיים" של סופרינו. באוצר האדיר שנתגלה בסוף המאה הי"ט בעלייה שבבית הכנסת שבפוסטאט (היא קהיר העתיקה), אנו מוצאים רבבות מסמכים הכתובים בלשון ערבית הקרובה ללשון היומיום או כזאת שאין לה יומרה ספרותית כלשהי. אולם ליד אלה אנו מוצאים רבבות רבות של טקסטים השייכים לסוג ה"ספרותי". גניזת בית הכנסת בן-עזרה, ולידה גניזות מזרחיות אחרות, הרעיפו עלינו אלפי טקסטים חשובים הכוללים מכתבים פרטיים ליד שירי קודש וחול ולידם חיבורי פרשנות וכתבי עיון פילוסופיים והלכתיים. המסמכים האלה שוכנים עכשיו, ברובם, בספרייה המפוארת של אוניברסיטת קיימברידג' שבאנגליה, לשם הועברו מקהיר לפני למעלה ממאה שנה, והאוניברסיטה הבריטית הזאת מעניקה למסמכים העתיקים את הטיפול הטוב ביותר שיכולנו לצפות לו.

הלשון הערבית היהודית הוסיפה להתקיים כלשון מרכזית בקרב יהודי העולם הערבי, כאמור, עד לפני עשורים אחדים. במרוצת המאה העשרים חל שינוי מהותי במצב הלשוני שתואר זה עתה, עם היווסדם של בתי ספר מודרניים המיועדים ליהודי העולם הערבי, החלו תלמידי המוסדות האלה ללמוד ערבית ספרותית, כלומר כזאת הנכתבת באות ערבית, דבר שלא היה שכיח בעבר בקהילות היהודיות. וכך הצטמצם הצורך להשתמש באות העברית לכתוב ערבית. נוסדו עיתונים ובתי דפוס ערביים בידי אזרחים יהודים בארצות שונות ברחבי המזרח התיכון. השבועון היהודי 'אל-מצבאח' (המגורה) הופיע בבגדאד בין השנים 1924-1929, ובעקבותיו הופיע בין השנים 1929-1938 השבועון הספרותי החשוב 'אל-חאצד' (הקוצר), בעריכתו של האינטלקטואל היהודי הצעיר, אנואר שאול, ששאף להפיץ דעת ויצירה ללא הגבול שמציבה עדה או קבוצה דתית. תופעות דומות אירעו בארצות ערביות אחרות בתקופה שאנו דנים בה כאן. הדור האחרון של סופרים יהודים בעיראק, למשל, חדל להשתמש בערבית היהודית, ועשה את הערבית-הערבית (אם מותר לומר כך) ללשונו העיקרית. אולם בעבר שונה היה הדבר. הרמב"ם, לדוגמה, כתב את עיקר יצירתו בערבית (לרבות המגנום אופוס שלו, *מורה נבוכים*), אך זו היתה ערבית באות עברית. וכך, יצירתו של האיש, שהיה אליבא דכולי עלמא מגדולי הפילוסופים של ימי הביניים, נותרה בגבולות החברה היהודית. לקורא המוסלמי שלא הכיר את האות העברית, לא היתה גישה לכתביו של "הנשר הגדול". בספרות הערבית של ימי הביניים נודע הרמב"ם כרופא דגול, שכן הוא שימש כרופא של בית מלכי מצרים בימיו. יהודי המזרח משתמשים בבטיי "תרופת הרמב"ם", בלצון או ברצינות, ככינוי לתרופה שמרפאה, כביכול, את כל המחלות כולן.

(המשך בגליון הבא)